

References

- 1 Anichkov I.Ye. *Idiomatika i semantika (Zametki, predstavleniye A. Maye, –1927)* // Anichkov I.Ye. // *Voprosy yazikoznaniya*. – M., 1992., № 5. – 162 s.
- 2 Litvinov P.P. *Frazeologiya*. – M.: Primstroy –M, 2001, – 23s.
- 3 Alefirenko N. F. *Teoriya yazyka. Vvodnyj kurs. Uchebnoe posobie dlya studentov filologicheskikh spetsial'nostey vuzov*. – M., 2004. – 368s.
- 4 Mokienko V. M. *Slavyanskaya frazeologiya. Uchebnoe posobie dlya studentov*. – M., 1989 - 207 s.
- 5 Fomina M. I. *Sovremennyy russkiy yazyk. Leksikologiya. Uchenik*. – M.: Vysshaya shkola, 2001. – 415 s.
- 6 Yartseva. V. N. *Lingvisticheskiy Entsiklopedicheskiy slovar' // Lingvisticheskiy Entsiklopedicheskiy slovar' / Glavnyj redaktor V. N. Yartseva*. – M.: «Sovetskaya Entsiklopediya», 1990 – 559-560 s.
- 7 Karaulov Yu. N. - *Russkiy yazyk. Entsiklopediya / Gl. red. Yu. N. Karaulov*. – M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya. Drofa, 1997. – 703 s.
- 8 Vinogradov V.V. *Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinit v russkom yazyke // Vinogradov V.V. Leksikologiya i leksikografiya: Izbr. Tr. - M.: Nauka, 1986. – 62s.*
- 9 Kunin A.V. *Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar' t.1.* –M.: Nauka, 2001, –575 s.
- 10 Komissarov V.N. *Sovremennoe perevodovedenie*. – M., 2001. –51 s.
- 11 Retsker Ya. I. *O zakonomernykh sootvetstviyakh pri perevode na rodnoy yazyk. Sb. Teoriya i metodika uchebnogo perevoda*, M: Izd-vo Akad. Ped. nauk RSFSR, 1950

ӘОЖ: 81'373; 001.4

Ж.Ж. Манапбаева

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, ХАТУ-дың оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: zh.manapbayeva@gmail.com

Қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-семантикалық топтастырылуы. Перцептивті етістіктер туралы түсінік

Мақалада қазақ тіліндегі сөздерді лексика-семантикалық топтастырудың шарттарына сипаттама беріледі. Етістіктердің лексика-семантикалық топтастырылуының тарихы қарастырылады. Етістіктің әрбір лексика-семантикалық тобының мазмұны, толықтығы, т.б. шарттар бойынша талданады. Автор ағылшын тіліндегі перцептивті етістіктерді мысалға келтіре отырып, қазақ тіліндегі қабылдау мәніндегі етістіктерді бөліп көрсетеді.

Түйін сөздер: етістік, лексика-семантикалық топ, салыстырмалы талдау, перцептивті (қабылдау мәніндегі) етістіктері.

Zh.Manapbayeva

Lexical-semantic classification of the verbs in the kazakh language. Notion of perception verbs

The issue of lexical-semantic variation of perception verbs in the English and Kazakh languages is considered in the article. The given field of linguistics is under research for the first time. The author raises a question of lexical-semantic classification of words in the Kazakh language to conduct a comparative analysis. The criteria of lexical-semantic classification in the Kazakh language are described as well. As a result of deep study the author analyzes the history of lexical-semantic classification of the Kazakh verbs introducing the classification of such scientists as Y.E.Mamanov, A.Khasenova, M.Orazov. Lexical and semantic verb groups of the above mentioned authors are analyzed according to such criteria as content, coverage, accuracy, etc. The author introduces the reader with the perception verbs in the Kazakh language giving the examples in the English language.

The given article will be useful for linguists, translators, and those who are interested in comparative aspects of two languages.

Keywords: verb, lexical-semantic group, comparative study, perception verbs.

Ж.Ж.Манапбаева

Лексико-семантическая классификация глаголов в казахском языке. Понятие глаголов восприятия

В статье рассматривается вопрос о лексико-семантической вариации глаголов восприятия в английском и казахском языках. Данная область языкознания изучается впервые. Для проведения сравнительного анализа автор поднимает вопрос о лексико-семантической классификации слов в казахском языке. Также описываются критерии лексико-семантической классификации в казахском языке. В результате глубокого изучения автор анализирует историю лексико-семантической классификации глаголов в казахском языке, приводя классификацию различных авторов, как Ы.Е. Маманов, А. Хасенова, М. Оразов. Лексико-семантические группы глаголов вышеуказанных авторов анализируются по таким критериям, как содержание, полнота, четкость, т.д. Автор знакомит читателя с глаголами восприятия в казахском языке, приводя примеры из английского языка.

Данная статья будет полезна для языковедов, переводчиков, а также для всех других лиц, заинтересованных в сравнительных аспектах двух языков.

Ключевые слова: глагол, лексико-семантический глагол, сравнительный анализ, глаголы восприятия.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі перцептивті етістіктерге салыстырмалы-салғастырмалы лексикалық-семантикалық талдау жасау үшін, ең алдымен, қазақ тіліндегі перцептивті етістіктерді ажыратып алу қажет. Ағылшын тіліндегі перцептивті етістіктерге (verbs of perception) *appear* (көріну), *hear* (есту), *look* (қарау), *notice* (байқау), *recognize* (тану), *resemble* (ұқсау), *see* (көру), *seem* (көріну), *smell* (иіс сезу), *sound* (дыбысталу), *taste* (дәмін көру)* [1, 8] секілді етістіктер жатады.

Қоршаған орта туралы ақпарат адамға тікелей-сезімдік түрде түстің, дыбыстың, дәмнің, иістің түрлілігімен беріледі. Осы ақпаратты алу арналары (көру, есту, ұстау (жанасу), иіс сезу, дәм сезу) адамның әлемді физикалық тұрғыда қабылдауының жалпы жүйесін құрайды. Перцептивті сала лексикасының басты бөлігін перцептивті етістіктер құрайды [2; 42].

Қазақ тіліндегі жоғарыда аталған етістіктерге мағыналас етістіктерді анықтау мақсатында

етістіктердің лексикалық-семантикалық топтарын қарастырған жөн.

Лексика-семантикалық топ деп екі не бірнеше сөздердің лексикалық мағынасына қарай бірігуін айтамыз. Түркітанымда сөз болып жүрген лексика-семантикалық топ туралы пікірлер қазақ тіл біліміндегі айтылып жүрген пікірлерден онша алшақ емес. Мұның себебі, түркі тілдерінде де сөз семантикасының толық зерттелмеуі, лексика-семантикалық топтарға сөздерді топтастыру принциптерінің жасалмауы. Лексика-семантикалық топ туралы пікір айтушылар оның ғылыми негізін анықтамай-ақ өздерінше өлшем-критерий қойып талдап жүр. Түркі тілдеріне байланысты жазылған еңбектерде етістіктің лексика – семантикалық топтарын А.Ысқақовтың он бірге дейін бөлгені пікірімізге дәлел бола алады. Әр автордың өзінше дәлелдері бар екенін жасыруға болмайды. Мысалы, А.Ысқақов бағыт – бағдар етістіктерін жеке топ етіп алғанда, кел, кет, қайт сияқты етістіктері қимылдың бір бағытқа қарай бағыттталатын мағынасын негіз етіп алған. Ал Э.Р. Тенишевтің еңбегінде оларды қозғалу етістіктеріне қосудағы дәлелі қозғалысқа түскен заттың бір орыннан екінші орынға өтетіндігі, кеңістікке орын алмастыратындығы. Есім сөздерді семантикалық топтарға бөлгенде мұндай талас туа бермейді.

Лексика-семантикалық топ жасалуы үшін кемінде екі не одан да көп сөздерді лексикалық мағынасына қарай топтау керек. Лексика-семантикалық топ теориясын түбегейлі шешу үшін сөздердің лексикалық мағынасын, олардың семантикалық құрылымын анық білу керек [3]. Лексика-семантикалық топтарға тек бір сөз табына енетін сөздер ғана ене алады [4]. Жалпы тіл білімінде сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлудің ғылыми қағидалары жасалынған. Бірақ барлық тілдерге бірдей сай келетін даяр рецепт жасалмайды. Әр тілдің өзіне тән ерекшелігін еске ала отырып, жалпы қағидалардан ауытқуы не жаңа қағидалардың жасалынуы мүмкін. Себебі сөздердің лексикалық мағыналарының құрамында ұлттық реңк болады. Бұл сөзсіз жалпы қағидаға өзгеріс енгізеді. Ең бірінші, сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлу үшін әр сөзді семантикалық талдауларға салып, семантикалық құрылымын анықтау керек. Тіл білімінде мұндай талдау әдісін компонентті талдау деп көрсеткен. Сөздердің мағынасын компоненттік әдіспен талдау, екінші сөзбен айтқанда семаларға талдау, сөз мағыналарын өте қарапайым жолмен түсіндіруге мүмкіндік туғы-

зады [5]. Сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа бөлу үшін мына шарттарды есепке алу керек болады:

1. Бір лексика-семантикалық топтың құрамына енетін сөздер өзара бір мағыналық сыңар семалар арқылы байланысып жатуы керек.

2. Бір лексика-семантикалық топтың компоненті болып саналатын сөздер өз дербестігін сақтау керек.

3. Лексика-семантикалық топтың құрамындағы сөздер бірі екіншісін мағыналық жағынан толықтырып, ұштасып жатуы керек.

4. Антонимдік, синонимдік сыңарлар да бір лексика-семантикалық топтың аясында болады.

5. Лексика-семантикалық топтар іштей семантикалық топтарға бөлініп, сатылай байланысып жатады.

6. Лексика-семантикалық топтың құрамындағы сөздер бір сөз табынан болуы керек, т.б.

Қазақ тіл білімінде семантика мәселесі ғылыми негізде кеш зерттелді. Дегенмен, қазақ ғалымдарының еңбектерінде бұл мәселе мүлде ескерусіз қалған жоқ. Семантика теориясы мен тарихи семасиология мәселелері Ә.Қайдар, Е.Қажыбеков, М.Оразов, Б.Қалиев, Ж.Манкеева, Б.Қасым, Ш.Жалмаханов еңбектерімен байланысты. Б.Сағындықұлы «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» деп аталатын еңбегінде сөздердің мағыналық дамуын диахронды әдіспен зерттей отырып, силлобофонема (түбіртек) теориясының негізін салды. Б.Қалиев пен А.Жылқыбаева «Сөз мағыналарының негіздері» атты еңбектерінде мағынаға қатысты жалпы ұғымдардың барлығын санамалап көрсетіп, жеке-жеке нақты түсініктер береді. Сөз бен ұғым, сөз бен мағына, ұғым мен мағына сияқты түсініктердің арақатынасын ашып көрсетеді. Сондай-ақ сөз мағыналарының түрлерін және құрылымын анықтайды. Ғ.Хасанов «Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы» деп аталатын кандидаттық диссертациясында қазақ тіл біліміндегі сөз мағынасының зерттелуін шартты түрде үш кезеңге бөліп көрсеткен. Ал қазақ тіліндегі сын есім семантикасы Б.Омар, Ә.Ақкөзов сынды ғалымдардың диссертациялық жұмыстарының зерттеу нысаны болды.

Етістік – грамматикалық категорияларға, сонымен қатар модальдік реңктерге бай күрделі сөз табы. Атауыш сөздерден семантикалық реңкінің көп түрлілігімен де дербес сөз табы ретінде ерекшеленеді. Қазақ тілінде грамматика танушы ғалымдар етістікке қатысты арнайы зерттеулер жүргізіп, монографиялар жарияла-

ған. Етістікті әрі сөз табы ретінде әрі мағыналық сипатын қоса талдаған зерттеулерден А.Қалыбаева (Хасенова), Ы.Е.Маманов, А.Ысқақов, Н.Оралбаева еңбектерін ерекше атаған жөн.

Қазақ тіл білімінде етістіктің лексика-семантикалық топтары жайында пікір айтқан Т.Сайрамбаев, Ы.Е.Маманов, А.Хасенова, С.Аманжолов, Н.Оралбаева, Ә.Болғанбаев, М.Оразов, А.Ысқақов т.б. ғалымдар. Етістіктердің семантикалық өрісін талдап, мағынасына қарай бөлу мәселесі “Современный казахский язык” атты еңбекте төмендегіше жеті топқа жіктелген [6].

1. Қимыл-әрекет мәнді етістіктер: */жаз, байла, ақта т.б./*.

2. Қимыл объектісі белгісіз мәнді етістіктер: */жүгір, жығыл, қозғал т.б./*.

3. Қалып-күй етістіктер: */тыңда, аңда, жыла/*.

4. Дерексіз мәнді етістіктер: */ұйымдастыр, баянда, көбейт, мақта/*.

5. Еліктеуіш мәнді етістіктер: */қаңқылда, гүрілде, шырылда/*.

6. Қалыптасу мәнді етістіктер: */қоздады, боталады, құлындады т.б./*.

7. Көмекшілік қызмет мәніндегі етістіктер: */еді, емес, де, деп т.б./*.

Бұл классификацияда ағылшын тіліндегі перцептивті етістіктерге мағыналас етістіктерді *қалып-күй етістіктері* деп атаған. *Тыңда, аңда* етістіктері перцепцияға жатқанымен, *жыла* етістігі перцепция ұғымының аясынан шығып кетеді.

Ы.Е.Маманов өз еңбегінде етістіктерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырып бөлу өте қиын, тіптен мүмкін де емес оларды мағынасы жағынан басты ерекшеліктеріне қарай, бірнеше топқа бөлуге болатындығын айта келіп, 8 топқа бөліп көрсеткен [7].

1. Іс-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер: *жазу, сызу, көтеру, шашу*.

2. Қозғалыс қимылын білдіретін етістіктер: *жүгіру, еңбектеу, домалау, қозғалу*.

3. Қалып-күй процесін білдіретін етістіктер: *тынығу, жүдеу, арықтау, жабығу*.

4. Көңіл-күйді білдіретін етістіктер: *қайғыру, қуану, күлу, жылау, ашулану*.

5. Сапалық белгінің өзгерісін білдіретін етістіктер: *ұзару, ағару, азаю*.

6. Еліктеу, бейнелеу етістіктері: *жымыңдау, пысылдау, гүрсілдеу*.

7. Туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер: *балалау, қоздау, боталау*.

8. Субъективтік ренді білдіретін етістіктер: *азсыну, көпсіну, кемсіту*.

Қарап отырсақ, Ы.Е.Мамановтың еңбегінде перцепцияны білдіретін етістіктер мүлде аталмаған. Жалпы алғанда, Ы.Е.Мамановтың көрсеткен лексика-семантикалық топтары қазақ тіліндегі етістіктерді толық қамти алмайды. Тіпті Н.К.Дмитриев көрсеткен ойлау, сөйлеу етістіктері де ескерусіз қалған. Автор қазақ тіліндегі етістіктерді толық лексика-семантикалық жақтан топтастыруды мақсат етпеген де болуы мүмкін, тек етістіктің семантикалық топтарын үлгі ретінде ғана санап көрсеткен.

А.Хасенова етістіктерді 6 семантикалық топқа бөледі:

1. Объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктер: *иш, же, майла, бол, ұр, соқ, жүр, көр, оқы т.б.*

2. Субъектінің қозғалысының беталыс, бағытын білдіретін етістіктер: *кел, кет, тұс, шық, ұш, самға, жинал, тара т.б.*

3. Субъектінің қалпының сапасының өзгеру процесімен байланысты айтылатын етістіктер: *ұйықта, оян, азай, көбей, ұзар, қысқар, өл, ауыр т.б.*

4. Бейнелеу етістіктері: *адырай, бақырай, маңыра, мөңіре, жалтылда, үлгілде т.б.*

5. Ішкі объектілі салт етістіктері: *қозда, бұзаула, гүлде, жапырақта т.б.*

6. Көмекші етістіктер: *еді, деп, шығар т.б.*

А.Хасенова етістіктерді объекті, субъектіге қатысты топтастырған. Нәтижесінде, перцепцияны білдіретін етістіктер объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін топқа кірістірілген.

А.Ысқақовтың оқулығында он бір етістіктің лексика-семантикалық тобының аты аталған. Ескерте кететін жайт, оқулықта ойлау мен сөйлеу, көру мен есту етістіктерін қосарлап бір лексика-семантикалық топтарды бірін – екіншісінен ажырату үшін лексикалық мағына негізгі белгі болса, онда сөйлеу етістігі мен ойлау етістігін бір топқа енгізуге болмайды. Ал көру мен есту етістіктері сезіну етістіктерінің қатарына жататындығы анық. Бірақ бұлай топтастыруды көп ғалымдарымыз дұрыс деп көрсетпеген. Көру мен есту етістіктері мағына жағынан сәйкес келмесе де, сезіну органдары арқылы қабылданатындығын негіз етіп алуға болады. Егер соңғы тұжырым дұрыс дейтін болсақ, онда иіс, дәмге байланысты етістіктерді де осы топқа қосуға болады [8].